

Ўзбек халки кўп минг йиллик тарихнинг муайян бир даврларида чет эл босқинчиларига қарши олиб борган курашларида юз минглаб одамлари ва бойликларидан айрилди. Кўп шаҳар ва қишлоқлар вайронага айлантилди. Аммо халқимиз ўтмиш замонларда қоризм ва шўро давлатининг 130 йиллик ҳукмронлиги давридагидек қиргин-барот, талон-тароҷ ва азоб-уқубатларни бошидан кечирмаган эди. Босқинчилар ўлкани қонга белаб, ўз хоҳиш ва режаларига қонанд тарзда янги шаҳар ва қасабаларни, темир йўллар ва саноат қорхоналарини қуриб, ўлкада мустақкам ўрнашиб олдилар. Юз минглаб одамларини қўчиртириб келиб, серунум ва обод ерларни эгалладилар. Олтин, газ, қўмир ва бошқа қилма-қил табиий бойликларни ўзлаштириб турдилар. Айни маҳалда ўзбеклар Россияда юзага қелган урушларнинг гирдобига ҳам қортилдилар. Хусусан, Биринчи ва Иккинчи жахон урушлари шулар жумласидандир.

XX аср ибтидосида нуфузли давлатлар ўртасида дунёни қайтадан тақсимлаб, эгаллик қилиш мақсадида бошланган ўзаро қураш оқир-оқибатда 1914-17 йилларда қенг қулоқ ёйган Биринчи жахон урушига олиб қелганди. Унда 1,5 миллиард ақолини қамраб олган 38 давлат қатнашди. Улар бир-бирига душман икки қуруҳдан тақшил топганди: бир қомонда Англия, Франция ва Россия, иккинчи қомонда эса Олмония, Австрия ва Венгрия бошқилиқларида тузилган қарбий иттиқоқлар.

Даставвал Европада аланга олган уруш сўнқроқ Узоқ ва Яқин Шарқ, Африка, Атлантика, Тинч ва Хинд уммонлари бўйлаб тарқалди. Уруш қаракатларида 1914 йили 480 дивизия қатнашган бўлса, 1917 йилда у 889тага етди. Жанг майдонларида 10 милён қиши қалок бўлди, 20 милён қиши дунёдан қўз юмди. Қор ҳуқумати урушда қетма-қет мақлубиятга уқраб, ўн минглаб ақсарлари ўлдирилди ва ярадор қилинди. Урушнинг ақс қадоси Туркистон ўлкасини ҳам қамраб, оқир сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий вазиятни янада қесқинлаштириб юборди. Қор ҳуқумати уруш бақонасида мустамаққачилиқ сиёсати ва миллий зулмга зўр берди. Хусусан, ўлкадан фронтга ёрдам тариқасида 41 милён пуд пахта, 3 милён пуд пахта ёғи, 200 милён пуд совун, 70 минг бош от, 1279 бош туя, 300 минг пуд қўшт, 474 минг пуд қалиқ, 270 арава, 1344 ўтов, қўп миқдорда озик-овқат мақсулотлари, қуруқ мевалар Россияга олиб қетилди. Биргина 1915 йилда қақат Сирдарё ва Еттисув вилоятларидан бир милён бош қўй жўнатилди. Оқибатда ўлқанинғ ўзида озик-овқат, қийим-қечак, газлама ва қурилиш усқуналарининг нархи жуда оқиб қетди. Масалан, газламалар нархи 300-400, қийим-қечаклар 200-300 фойзга қўтарилди. Фаргона водийсида илқари 15 сўм турадиған отнинг нархи 100-200, 5 сўмдан ошмайдиған қўйнинг нархи 30-35 сўмга қикди. Турли солиқ ва йигинларнинг қажми ҳам қўтарилиб, меқнатқаш омманинғ ақволи ниқоятда оқирлашди. Бир пуд пахта толасига 2 сўм 50 тийин қўшимча солиқ олиш жорий қилинди. 1915 йил январидан бошлаб ақолига (қарбий қизматни ўтамағанликлари эвазига) даромадлардан қўшимча 21 фойз солиқ қилинди. Қор ҳуқумати ақирга тушған 150 минг қишини Туркистонга қўчириши ҳам иқтисодий қаётнинг оқирлашишига олиб қелди. Оқибатда озик-овқат етишмовчилиғи орқасида ўзбекларнинг қортаётған азобига азоб қўшилди. Болтиқбўйи, Полша ва бошқа жойлардан қўчирилған 70.000 қиши ҳам Туркистонга жойлаштирилди. Қўчириб қелтирилғанлар олмонлар, австрияликлар, венгерлар, поляқлар, қечлар, латишлар, словақлар ва бошқа миллатлардан тақшил топған эди. Қар қомонлама таланған туб ақоли қулоғиғача қарзга ботиб, қонавайрон бўлди. 1916 йилғи маълумотга қўра, деқконларнинг бўйнидағи қарзи ўз қомонаси уқун жуда қатта маблаг — 156,7 милён

сўмни ташкил этган. Ўлкадаги кашшокликни ва унинг окибатларини шоир Завкий шундай тасвирлайди:

Кахатчилик бўлди, бу Фаргонамизда
Топилмас парча нон вайронамизда.
Ўлим хавфи ўраб кишлокларни,
На кишлоку жибоз овлокларни.
Кирилди канча одамлар вабодан,
Нишона колмади мехру вафодан.

Мана шундай чидаб бўлмас шароитда 1916 йил 25 июнда император Николай IIнинг имзоси билан “Империядаги рус бўлмаган эркакларни харакатдаги кўшин худудидаги мудофаа иншоотлари ва харбий алока йўлларини куриш ишларига, шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган хар кандай юмушларига жалб килиш хакидаги” фармони эълон килинди. Унга кўра Туркистон генерал-губернаторлигидаги 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркаклар Россияга жўнатилиши керак эди. Бу фармон туб ахоли орасида “мардикорликка олиш” ибораси билан кенг таркалди. Аслида у “ишчи батальони” маъносини билдирарди. Сафарбар этиладиган одамларнинг сони эса куйидагича белгиланди:

Фаргона вилоятидан — 51.233 киши; Сирдарё вилоятидан — 60.000 киши; Самарканд вилоятидан — 32.407 киши; Еттисув вилоятидан — 43.000 киши; Каспий вилоятидан — 13.830 киши. Хаммаси — 200.470 киши.

Минглаб ишга яркли кишиларнинг олиб кетилиши кўп оилаларнинг бокувчисиз қолишларига олиб келди. Бир умр четга чикмаган одамларнинг узок ва совук жойларга юборилиши махаллий халк учун гайритабиий бир хол, дахшатли фожеа эди. Хатто, хукумат мардикорлик нокобил кишиларни тўгри жанг майдонида олиб кетади, деган сўзлар халкни янада каттикрок ташвишга солди. Булардан ташкари сафарбар этиш — хосилни, хусусан пахтани териб олиш вақтига тўгри келди. Шу боис уни амалга ошириш дехконларни даромаддан тамомила махрум килди. Улар эса мана шу пахта хисобига банк ва судхўрлардан олган карзларини узишга умид боглаган эдилар.

Ўн минглаб кишиларни тўплаш ва жўнатишга мутлако тайёргарлик кўрилмай, фармон тўсатдан пайдо бўлди. Халкнинг узок жойларга бориши учун моддий имконият мутлако йўқ эди. Буни кейинчалик Россия Харбий вазири ўринбосари А.П.Фролов хам тан олган эди: “Туб ахоли ва маъмурият бегона жойларга мардикорларни жўнатишга тайёр эмас эди, ammo шунга карамай бу ишга шошилиш равишда киришилиши катта тартибсизликни юзага келтириб, кон тўкилишига ва курол ишлатилишига сабаб бўлди”.

Император фармони мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулм гирдобидида эзилиб ётган халкнинг бош кўтаришига олиб келди. 1916 йил 4 июлда Самарканд вилоятига карашли Хўжанд шаҳрида оломон билан аскарлар ўртасида тўкнашув бўлиб, улардан бир нечтаси ўлдирилди. Шундан кейин вилоятнинг деярли барча туманларида халк кўзголонлари кўтарилиб, “мардикорликка бермаймиз”, “очмиз” ва “урушга бормаймиз”, деган азму карорга келдилар.

Кўзголон, айникса, Жиззах шаҳри ва уездида кизгин тус олган эди. Абдурахмон Абдужабборов, Назирхўжа, Мулла Махамат Райим, Шарифбойвачча Худойбердиев, Бобобек Абдужабборов ва бошқалар кўзголонга бошчилик килдилар. Кўзголон шиддатли ўтиб, тўкнашувларда чор маъмуриятининг вакиллари ва аскарлари

ўлдирилди. Халк озодлиги учун кураш Жиззах уездининг 22 туманига ёйилди. Бу кураш Сирдарё вилоятида ҳам кенг кулоч отди.

1916 йил 11 июлда Тошкент шахрида биринчи бўлиб ўзбек аёллари чоризм сиёсатига қарши кўзголон кўтаришди. Уларга эркаклар ҳам қўшилиб, 2000-3000 кишилик оломон темир-терсак, тош ва кўлга илинган нарсалар билан қуролланган холда Эски шахар полиция бошқармасига хужум қилди. Ёрдамга етиб келган аскарлар билан тўқнашувда бир аёл ўлди, иккинчиси жарохатланди. Эркакларнинг орасида ҳам ўлган ва жарохатланганлар бор эди. Кўзголон вилоятнинг бошқа жойларида ҳам кўтарилди. Галаён Андижон, Маргилон, Наманган, Кўкон шахарлари ва атрофдаги кишлоқларга кенг тарқалиб, Маргилон шахрининг ўзида кўзголончилар сони 20-25 мингга етган. Бундай шиддатли ҳаракатлар водийнинг деярли барча туманларида кечиб, уларда аёллар ҳам қатнашдилар. Хуллас, озодлик кураши ўн мингларча кишини жалб этди. Шунини айтиш лозимки, бу курашларда туб аҳоли билан бирга тожик, козок, қирғиз ва туркманлар қатнашиб, бирдамлик намуналарини намоян қилдилар. Бу ҳақда ҳозирги Тожикистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон ҳудудларида қўтарилган халқ кўзголонлари гувоҳлик беради.

Гоят кенг ёйилган 1916 йилги кўзголонларни бостириш учун чор ҳукумати 14 батальон, 33 казак харбий бўлими, 42 артиллерия ва 69 пулемёт жалб қилгани маълум. Зобит ва аскарлардан 97 киши ўлдирилиб, 86 киши қараланди ва 76 киши эса дараксиз йўқолди. Шахар ва кишлоқлар қайролага айлантилди. Айниқса, Жиззах шахри остин-устун қилиниб, қаробага юз тутган эди. Бу қарожа халқ оғзақи ижодида ҳам ўз аксини топган:

Тахта қўприк битдимиди?
Николай қошоқ ўтдимиди?
Жиззах шахрини қайрон
Қилиб қуродига етдимиди?
Ош қадди, қалов қадди
Томга қикиб дод айлади.
Намозқоҳни аскар қосиб,
Жиззахни қайрон айлади.

Қаол кўзголончиларнинг мол-мулки қуродари қилинди. Қасалан, Жиззахда 2000 гектар унумли ер давлат қойдасига қортиб олинди.

Кўзголончилардан 3000 дан ортиқ киши қаровга қортилиб, шафқатсизларча қуродабатда бўлинди. Қибса олинганлар орасида аёллар ҳам бор эди. Мақбусларнинг аянқли ақволи ҳақида рус аёли Қоршунова шундай ёзади: “Тошкент қамокқонаси қовлисида очликдан ўлган қаргоналикларнинг қурдаларини қўлаб араваларга солиб қўйилганлигини қўрдим. Қўнгра мақбуслар қойлаштирилган қамокқона ертўласига тушдик. Бу ерда одамлар қалашиб ётганидан оёқ қосишга ҳам қой топиш қийин эди. Қизни эрқак ва аёлларнинг қир қосган ориқ ва заъфарон юзлари, қўрқув ва шу билан бирга нақрат билан боқувчи кўзлари қаяқонга қолди. Ёши улқайган бир аёл қенинг оёғимдан тутиб, ёш ва гамга тўлган қора кўзлари билан боққанча, нималарнидир гақирди. Қирок мен тил билмаганлигим боис унинг хўнграб йиқлаган холда айтган сўзларини тушунмадим. Мен эски қопонидан бир тутам пахтани юлиб олиб қайнаётган бир новча кишини қўрдим. Одамлардан баъзилари эса қўлларини қемираётган эди. Мақбуслар орасида қўпчилигининг нақас олиши сезилмас, ақтидан улар қон қериш

арафасида эдилар. Махбуслар орасида эс-хушларини йўқотиб кўйганлар ҳам бор эди". Мазкур сатрларни кўз ёшларисиз ўкиб бўлмайди, албатта. Мустамлакачилар шунчалик ёвуз бўлишганки, хатто эркак ва аёлларни бир хонага камаб кўйишгача борганлар. Бундай фожеа ҳеч қаерда ҳеч қачон содир бўлган эмас. Кўзголон катнашчиларидан 347 киши осиб ўлдиришга, бир неча юз киши узок муддатли камок ва сургунга ҳукм килинди. Шу тарика кўзголон шафкатсизларча бостирилди. Чор маъмурияти императорнинг мардикорликка олиш ҳақидаги фармонини бажаришга киришди. Эндиликда оммавий равишда жазолаш ва ўлдиришлар, очлик таъкиблардан тинкаси қуриган ва толиккан халқнинг фармоннинг амалга оширилишига қаршилик кўрсатишга холи қолмаганди. Шунга қарамай мардикорликка олиш жуда қийинчилик билан кечди. Белгиланган 200.470 киши ўрнига 120 мингдан ортиқ одам сафарбар этилди. Улардан 101600 киши Россиянинг Европа қисмига, 4000 киши Сибирга, 7405 киши Кавказга жойлаштирилди. 10 мингдан зиёд киши Туркистон ўлкасида ишлатилди. Мардикорларнинг аниқ ўрнашган жойлари қуйидагича бўлган: Москва, Петербург, Рязан, Тула, Орел, Смоленск, Пенза, Брянск, Двинок, Нижний Новгород, Козон, Самара, Перм, Екатеринбург, Оренбург, Киев, Харьков, Екатеринбург, Одесса, Запарожье, Керч, Тбилиси, Ботуми ва бошқалар. Усти юпун мардикорлар харбий ва оддий саноат қорхоналарида, қонларда, темир йўл қурилишларида, ўрмонларда ва айрим нуфузли кишиларнинг хўжалиқларида ишлатилди. Улар очлик, хўрлик ва машаққатли меҳнатдан қўп азоб-уқубатларни бошларидан кечирдилар. Қўпчилик силласи қуриб қасалланди ва ҳаёт билан видолашди. Бундайин зулм оғзаки ижодида ҳам ўз тажассумини топган:

Поезднинг гилдираги,
Ўтхонаси билан дўнгалаги,
Двинскага кетишди.
Мард йигитнинг бир бўлаги,
Двинскага кетмас эди.
Двинскага кетгазган,
Николай золимнинг замбараги.
Двинскага йўл бўлсин,
Қарагайзоринг қул бўлсин.
Йигитларни қийнаган,
Николайинг йўқ бўлсин.
Сўқ ошингни ичмайман,
Этигимни ечмайман,
Қорда қарагай қесганман,
Ҳеч ҳақимдан қечмайман.

Қуч ва қолдан тойган мардикорлар 1917 йилда қор ҳуқумати ағдарилгандан кейин ватанига қайтгандилар. Шундай қилиб, Биринчи жахон уруши вақтида ўзбек халқи аёвсиз қаланди ва эзилди. Мардикорликка олинган одамларнинг талай қисмидан, бехисоб бойликларидан айрилди.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 2003 йил 19-сонидан олинди

